

MONUMENDI

UUED

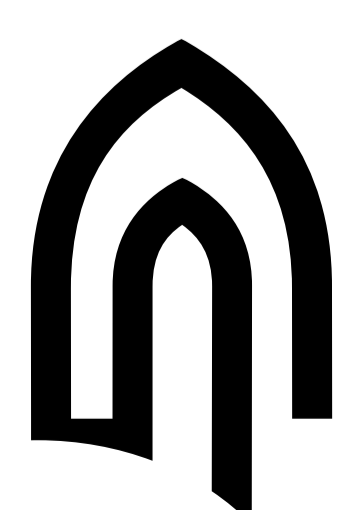
RAAMID:

TEHUMARDI

MÄLESTUS-

MÄRK

EKA

TALLINNA ÜLIKOOL

Sissejuhatuseks

Venemaa sõda Ukrainas on asetanud Nõukogude pärandi nii Eestis kui ka mujal uude valgusse. Viimastel aastatel oleme olnud tunnistajaks kohati vägagi tulistele vaidlustele monumentide saatuse üle ning näinud paljude mälestusmärkide mahavõtmist. Kõik see annab märku vajadusest tegeleda nii monumentide ajaloo kui ka nende tänase tähendusega.

Näitus kutsub kaasa mõtlema 8. oktoobril 1944 toimunud Tehumardi öölahingu, aga ka selle mälestamise viiside üle. Miks sai just sellest lahingust Eesti Laskurkorpuse ajaloo tähtsündmus? Millised on 1966. aastal skulptorite Riho Kulla ja Matti Variku ning arhitekt Allan Murdmaa ühisloominguna rajatud mälestusmärgi ning 1975. aastal samba kõrvale rajatud vennaskalmistu sünnilood? Kuidas on lahingu ja monumendi tähendus viimastel aastakümnetel muutunud? Milline lahendus võiks kõige paremini sobida praegu osaliselt teisedatud memoriaali uuesti mõtestamiseks ja ümberkujundamiseks?

Näitus on osa Eesti Kultuuriministeeriumi rahastatud projektist „Monumendi uued raamid“, mis otsib uusi viise monumentide ja pärandi ümbermõtestamiseks. Tehumardi monumendi jaoks oleme palunud viiel kaasaegsel kunstnikul pakkuda välja oma lahendus.

Monumendi uued raamid

Näituse tööühm:

Riin Alatalu, Hilikka Hiiop, Linda Kaljundi, Kirke Kangro, Kristo Nurmis, Anu Soojärv

Ajalootekstid: Kristo Nurmis

Keeletoimetaja: Hille Saluäär

Kujundus: Kristjan Mändmaa

Eesti Kunstiakadeemia

Tallinna Ülikool

Muinsuskaitseamet

Täname: Saarte Liinid

Blogi: <https://monumendiuuedraamid.ee/>

Tehumardi lahing

1944. aasta 8. oktoobri hilisõhtul toimunud Tehumardi öölahing Punaarmee Eesti Laskurkorpuse üksuste ja ühe taganeva Saksa pataljoni vahel oli juhuslik ja strateegiliselt tähtsusetu kokkupõrge – see oli verine, aga suuremate sõjaliste tulemusteta. Lahing toimus siinse sõja lõppfaasis, mil Punaarmee oli juba vallutanud Mandri-Eesti ja äsja forsseerinud end üle Väikse väina Saaremaale.

Nõukogude väeosad, sealhulgas eestlaste enamusega Eesti Laskurkorpuse kaks diviisi, jahtisid Sõrve sääre suunas taganevaid Saksa üksusi. Lahing puhkes ootamatult, kui üks relvakaaslastest maha jäänud Saksa pataljon sattus vastamisi Punaarmee Eesti Laskurkorpuse üksustega. Pimedas ja uduvihmas pidasid punaarmeelased Saksa üksusi esialgu omadeks; nad lubasid sakslasi oma ahelikust mööda ja vabastasid neile koguni teed. Siis pingeline olukord plahvatas ja esimesed üllatuslasud eskaleerusid ägedaks lähi- ja käsivõitluseks. Käiku läksid tankid ja suurtükid, püssid ja granaadid, labidad ja rusikad. Lahinguraju kestis läbi öö ja jättis varahommikuks lahinguväljale mitusada surnud eestlast, sakslast ja venelast, hinnanguliselt umbes võrdselt 200 ühel ja 200 teisel poolel. Hoolimata Punaarmee ülekaalust jäi lahingu tulemus ebaselgeks. Olgugi et Laskurkorpus jäi võitlustandrit valitsema, õnnestus Saksa pataljoni jäänustel taanduda Sõrve omade juurde.

Punaarmee komandopunktides peeti lahingut ebaõnnestunuks, planeerimata kokkupõrkeks, mis ei kiirendanud Saaremaa vallutamist, vaid aeglustas seda. Ometi hakkas Nõukogude võim varakult taipama lahingu sümboolset potentsiaali. Tehumardis võitles peamiselt eestlastest koosnev Nõukogude üksus

Vaade Tehumardi vennaskalmistule (1948) ja memoriaalile (1966). Tundmatu fotograaf, 1970. Võrumaa Muuseum, VK F 530:1 F/n

puhtalt saksa üksusega (eestlasi viimaste seas teadaolevalt polnud) ning erinevalt 1944. aasta augustis ja septembris toimunud Emajõe lahingutest (kus eestlased võitlesid mõlemal pool rindejoont) polnud siin mingit „vennatapu“ elementi. Seega pakkus Tehumardi suurepärase võimaluse seostada Punaarmee võit „700-aastase orjaöö“ müüdiga ning esitleda Nõukogude võimu kehtestamist Punaarmee toel kui „eesti asja“.

Juba novembris 1944 kirjutas ajaleht Saarte Hääl öölahingust kui „sangarlikust“ teost, mis olla võrsunud „vihast sajanditepikkuse verivaenlase – saksa röövvalutaja – vastu“, kinnitades, et „nii nagu sajandeid tagasi raiusid Lembitu ja Tasuja sakslaste päid, nii tapsid Punaarmee eesti sõjamehed penirüütlike järelkäijaid nüüd“. Nõukogude ajalootõlgenduse loojad mobiliseerisid selle „ürgse viha“ ruttu uue sotsialistliku korra vankri ette, luues Tehumardi lahingust omamoodi Nõukogude Eesti Võnnu lahingu, kus legendaarse raadio- ja teleajakirjaniku Valdo Pandi sõnul „tasuti üks 700-aastane võlg“.

Tehumardi lahinguväli 9. oktoobri hommikul 1944. Tundmatu fotograaf. Eesti Ajaloomuuseum, AM N 19993

1944. aasta lahingutest osavõtnud Tehumardil.

Foto: Arnold Allik, 1965. Saaremaa Muuseum, F 3029:3 F

Tehumardi kui Nõukogude Eesti mälu paik

Tehumardi müüt valati betooni 1967. aastal – oktoobrirevolutsiooni viiekümnenda aasta juubelil –, kui lahingupaiga lähedusse rajati senise tagasihoidliku mälestusmärgi asemele tänane mälestussammas. Hiljem lisandus nn vennaskalmistu mälestuskivide väli. Monument avati Eesti Laskurkorpuse asutamise 25. aastapäeval.

Erinevalt paljudest teistest Punaarmeele pühendatud monumentidest kujunes sellest justkui spetsiaalne mälestusmärk eestlastest punaarmeele. Viimased olid sattunud Nõukogude armeesse peamiselt sunniviisiliselt. Nad olid läbinud aastaid vintsutusi Arhangelski ja Uurali tööpataljonides ja Punaarmee massilahingutes, seejärel aga naasnud eneselegi ootamatult Eestisse „sangarite-vabastajatena“. Sõja järel sai neist uue Nõukogude ajastu privilegeeritud ühiskonnagrupp – kirjanik Ralf Parve sõnul „tõeline võitjate põlvkond“.

Tehumardi kujunes Laskurkorpuse veteranide armastatud mälestuspaigaks, kuhu polkude veteraninõukogud organiseerisid külastusi, tseremooniaid jm üritusi.

Lahingu mälestus oli juba varem raiutud raamatusse endise Laskurkorpuse poliitöötaja Paul Kuusbergi populaarse romaaniga „Enn Kalmu kaks mina“ (1961). Lahingupaik tehti veelgi tuntumaks Kuusbergi romaani põhjal 1968. aastal valminud sõjafilmiga „Inimesed sõdurisinelis“ (režissööriks Saksa poolel võidelnud Jüri Müür).

Järgnesid mitmed mälestuskogumikud ja temaatilised vestlusringid. 1974. aastal algatati Saaremaa „vabastamislahingute“ auks iga-aastane Tehumardi ralli (tänapäevane Saaremaa ralli). Lahing oli kohaliku mälukultuuri kodune osa veel 2000. aastatel, mil Saaremaalt sai osta kibedat „Tehumardi lahinguõlut“.

Tehumardi kui ajaloolise mälupaiga väärtus täna

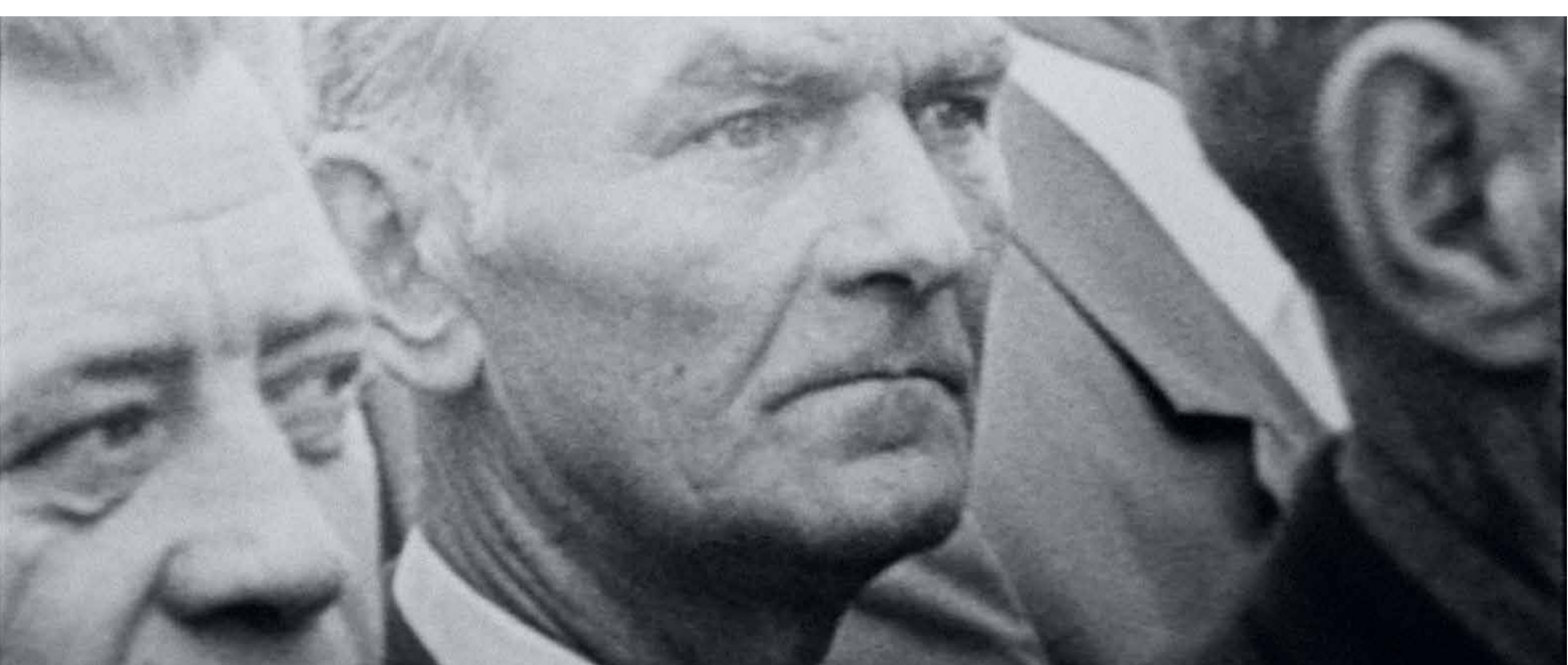
Nõukogude ajal saatsid Tehumardi lahingut ja monumenti partei ja armee poliitjuhtide konstrueeritud ametlikud, ideoloogiliselt „õiged“ lood. Eesti punaarmee lasi kujutati veendunud bolševikena. Ometi on üksnes ideoloogia võtmes lähenemine monumendile ja Laskurkorpuse kogemusele lamestav.

Tehumardi mälestusmärk pole üksnes ideologiseeritud betoon ja dolomiit. See on ka paik, mille lähedal toimus tegelik lahing ning millega veteranid ja nende omaksed seostasid aastakümneid oma isiklike kogemusi ja sisevõitlusi. Lahinguga kaasnesid legendid, isegi omamoodi folkloor, mida kohalikud jutustavad tänini. Tehumardi kujunes paljudele võitlejatele siiralt oluliseks mälupaigaks, kus meenutada oma hukkunud sõpru, vendi ja võitluskaaslasi, kohaks, kus püüti anda oma elule ja saatusele mõte.

Just see kummaline kooslus ideoloogiast, rahvuskommunistlikust mäluloomest ja orgaanilisest elukogemusest teeb Tehumardi monumendikompleksi kui mälupaiga Eesti ajaloo seisukohalt oluliseks. Ei Eestis ega mujal maailmas ei eksisteeri ühtegi teist paika, mis võiks kõnelda Eesti Laskurkorpuse keerulist lugu – ning teha seda maastikul, mitte muuseumis.

Ajal, mil tunneme taas muret ida poolt tuleva ohu pärast, on Nõukogude võimu informeeritud meeldetuletamine – ja mitte selle tsenseerimine – tähtsaim kui kunagi varem. Tehumardi on väärtuslik meeldetuletus sellest, kuidas üks totalitaarne riik püüdis ennast kehtestada, kuidas eesti sõdureid (ja kunstnikke) löimiti võõra võimu teenistusse, aga ka sellest, kuidas kümned tuhanded eesti mehed, pea pool tolaaegset põlvkonda, mõtestasid oma keerulist elusaatust Teise maailmasõja ja Nõukogude korra tingimustes. Nad tegid seda erineval moel, vahel ideoloogiale kaasa kiites, vahel seda taunides, kuni ühel hetkel avalikkus nad täielikult unustas kui ajaloo kaotajate poolele jäänud.

Nüüd on aeg päästa Tehumardi ajalugu nii Nõukogude politrukide ettehoolest, Venemaa Föderatsiooni imperiaalsest revanšismist kui ka unustusest, mis on seda nõukogudejärgsel ajastul tabanud. Tehumardi monumendikompleks (mille hulka võiks arvata ka Saksa sõduritele pühendatud mälestuskivi) on juba iseeneses mälestusmärk 20. sajandile kui ideoloogiate ajastule ning selle sõja- ja ohvrikultusele. Tänapäeval asjakohaste

Kaadrid mängufilmist „Inimesed sõdurisinelis“. Režissöör Jüri Müür. Tallinnfilm, 1968. Rahvusarhiiv

Tehumardi ralli reklaamplakat. 1986. Saaremaa Muuseum, 10365:5 Ard

ajalooliste selgituste ja lugudega või võimaliku ümberkujundava kunstilahendusega saame panna dolomiiti jutustama veelgi õpetlikumat lugu: nii laskurkorpuslaste traagilisest saatus-est kui ka eestlaste laiemast kogemusest 20. sajandi ideoloogiatega toimetulemisel.

Nurgakivi panek Tehumardi mälestusmärgile.
Foto: Tõnu Grepp, 1966. Saaremaa Muuseum, F 3163:92 Fn

Tehumardi lahingu monument. Postkaart, 1979.
Saaremaa Muuseum, F 3636:31 F

Tehumardi memoriaal aastal 2009. Wikimedia Commons

Monumendi uued raamid: **KUNSTNIKE KOHANDUSED**

Tehumardi mälestusmärgi arhitektuurne osa, tahukate väli, on praegu Saare valla poolt teisaldatud ning tallele pandud. Oluline on leida tundlik ja täpne viis, kuidas mõjuv maastikuarhitektuuri teos võiks uutes raamides ja uues rollis taas installeeritud saada.

Monument loob ajalugu: ta kehastab seda, mida me tahame mäletada või mida meid tahab mäletama panna kehtiv võim. See on avalikus ruumis paiknev kunstivorm, mille kaudu ilmutab ennast poliitiline pilk – mida jõulisem ja manipuleerivam, seda häirivam. Tekib olukordi, kus tajutakse teravalt vajadust kõrvaldada kolonialistliku vägivalla, võõra ideoloogia ja valeinfo märgid. Kõrvaldamisakt võib mõjuda vabastavalt ja puhastavalt, sellist praktikat on kasutanud mitmed tuntud vabastusliikumised, lähiminevikus näiteks Black Lives Matter Ameerikas.

Eesti nõukogudeaegsed mälestusmärgid, mis alles hiljuti muigama panid, on pärast Ukraina ründamist saanud teise tähenduse. See, mis tundus olevat pöördumatult ajalukku jäänud, on osutunud painavaks olevikuks.

Objekte hävitada on lihtne. Märksa keerukam on rinda pista mälu ja mälestustega. Kunstniku pilgu läbi võib konfliktsest monumendist saada kõnekas ja sügav, ühtaegu nii arusaamu avardav kui ka neid kriitiliselt lahkav teos.

Probleemseid monumente aitab ümber kujundada kunstiprogramm, mis kaasab arutellu kunstnikud ja kuraatorid. Eesmärk on käivitada avatud kahekõne, ärgitada loomingulisi lahendusi ning luua võimalusi uuteks kontseptuaalseteks arendusteks.

Tehumardi mälestusmärgi skulpturaalselt ja maastikuarhitektuuriliselt läbimõeldud ülesehitus ning meisterlik teostus annavad tunnistust toonaste autorite omapärasest, professionaalsusest ja ajastu esteetikast. Teose kunstiline tase võib tellijapoolse ideoloogia kohati isegi tagaplaanile jätta.

Tehumardi lahing oli kahtlemata traagiline sündmus ning ajaloolise trauma mälestusmärgina on monumendi säilitamine praegugi põhjendatud. Kuid ilma uuendatud pilguta on memoriaalil häiriv mõju, sest selle püstitamise aegsed saatelaused sisaldavad libainfot. Projekt „Monumendi uued raamid“ (MUR) soovib pakkuda tuge ja tundlikumat analüüsi kompleksi külastajatele, kohalikule vallavalitsusele ja monumendi autorile.

Autorite ja uurimisrühma jaoks on tähtis külastajate tagasiside. Kuidas oleks kõige parem Tehumardi monumendi tähendust muuta? Milline kunstiline lahendus paistab kõige veenvam? Ootame teie mõtteid näitust saatvasse postkasti.

Kirke Kangro

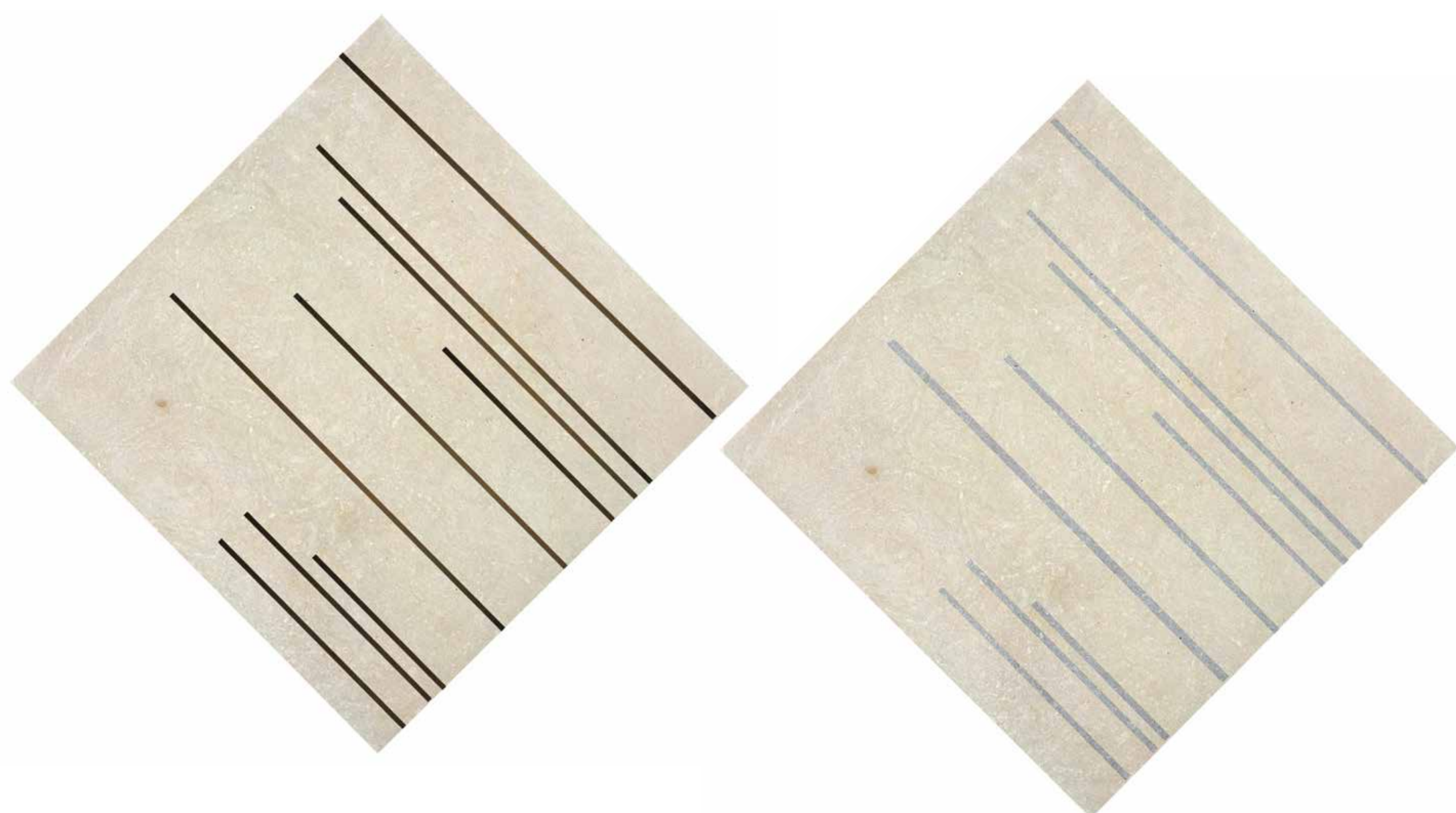
MUR-i kunstiprojektide kuraator

Kõrred

Anna Mari Liivrand

Kavand pealkirjaga „Kõrred“ pakub memoriaali kui terviku säilitamiseks välja lahenduse, kus hauatähised kaetakse dolomiitplaatidega. Plaatidele on omakorda kinnitatud pronksist või messingist jooned, mille inspiratsiooniks on memoriaali ümbritsev tuuline maastik, eelkõige seal kasvavad punakad kõrrelised. Nii omandavad hauatähised pehmema visuaalse keele, saades pigem osaks maastikust. Sümboolselt saab kõrremotiivi käsitleda

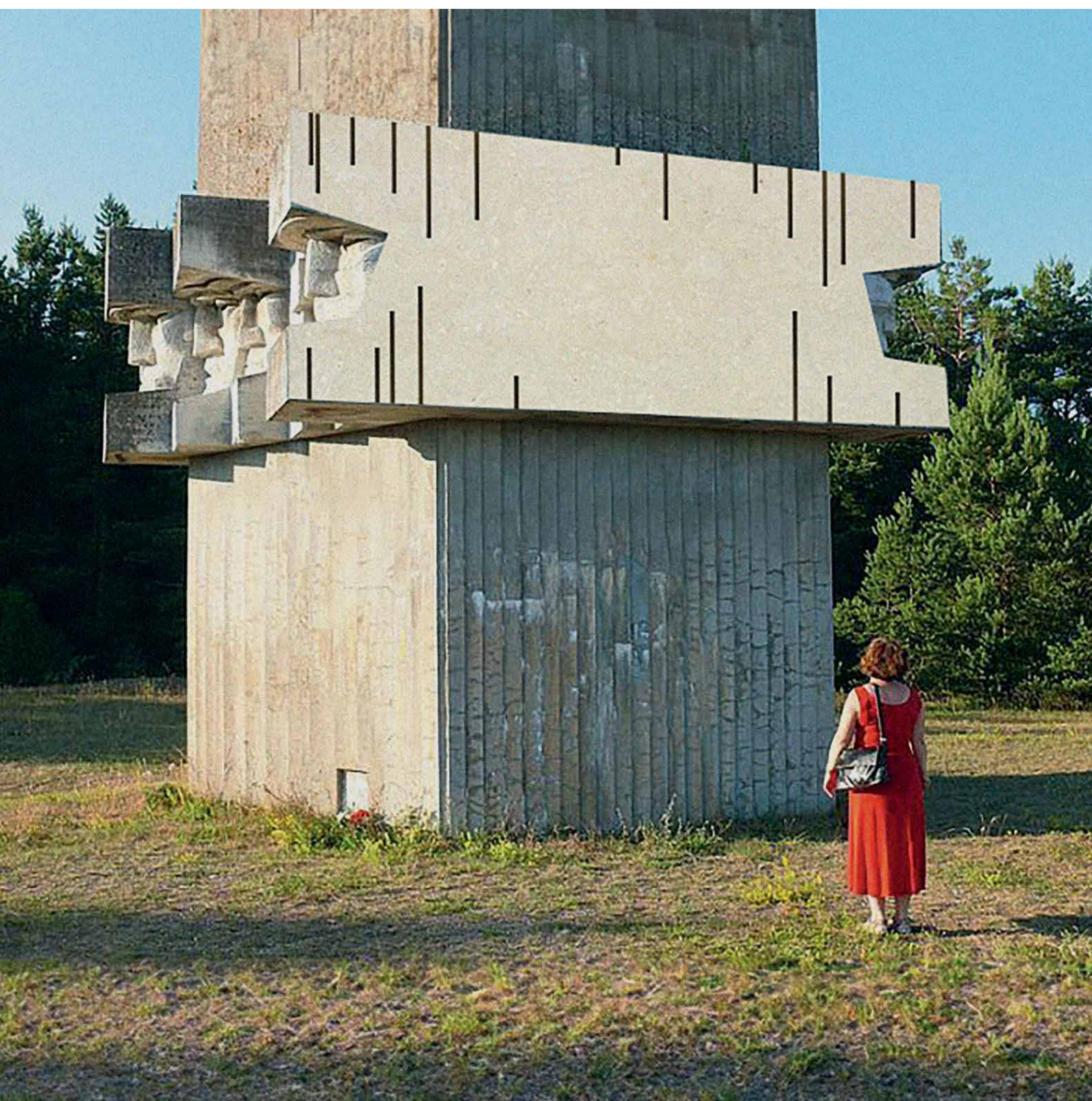
Hauatähiseid katvate plaatide pealtvaade

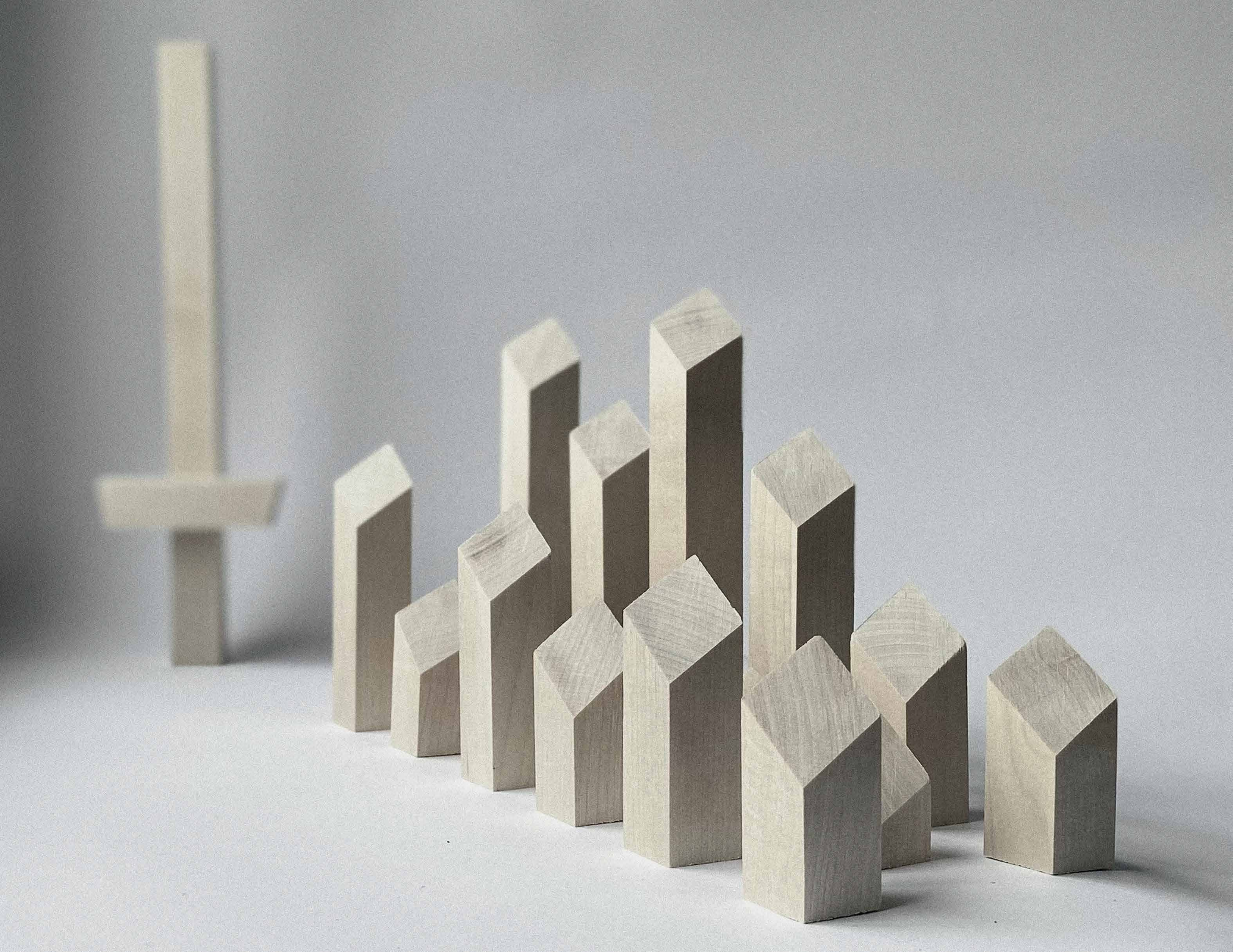
ka kui viidet tuulte (võõrvõimude) meelevalda jäänud haprale inimhingele, kellele pole jäetud valikut enda tõekspidamiste järgi toimida.

Vasakpoolne variant kujutab tahvlit, millesse on lisatud pronks- või messingtriibud. Metalli kasutamine plaadil mõjub soojemana kui ainult kivi. Aja jooksul metall oksüdeerub, hakates nõrguma plaadile ning nii lisandub plaadile pisara motiiv.

Parempoolne variant on lihtsustus: sarnane kujutis ja efekt saavutatakse kivisse lõigatud sälkudega. Teine variant järgib lähedalt monumendile omast tahulisust ja on ajas vähem muutuv. Kuigi kavandil on kujutatud kõrsi plaatidel ühesuguses rütmis, siis tegelikkuses võib iga plaadi lihtsasti isesugusena luua. Nii moodustub loodusele iseloomulikum asümmeetriline kooslus, mis tõstaks esile ka lahkunuid kui indiviide.

Mälestussamba senine tekst „1941 Nõukogude sõjameestele – Saaremaa kaitsjaile ja vabastajaile. Советским воинам – защитникам и освободителям острова Сааремаа 1945“ kaetakse samasuguse dolomiidiga nagu hauatähised ning ka seal kordub kõrremotiiv. See motiiv sobitub kenasti ka samba enda tekstuuriga. Plaadi keskele tuleks valida järelhüüe, mis lahkunuid väarikalt mälestaks.

Vabu kohti ei ole / Anonüümsed isiksused

Taavi Piibemann

Kuidas saaks monument omandada kitsa nõukogudeliku asemel laiema ja tänapäevasema tähenduse ning muutuda selliseks ilma vastumeelse tundeta, et me oleme midagi tsenseerimas või kustutamas?

Hauakivi vormi, lõigatud tahukat, paljundatakse ja lisatakse uued tahukad olemasolevate vahele nii, et kivide vahele ei jää enam (kõndimisruumi. Oleme sunnitud ühishauda kaugemalt vaatama. Uued, „valge lehe“ võtmes tahukad erinevad olemasolevatest selle poolest, et need on ilma kirjadeta ning on kõik erineva kõrgusega – on nii olemasolevatest madalamaid kui ka kõrgemaid. Tervik jääb sellisena vähem homogeenne ja sõdurjas. Uued kivid on neile, kes surid toona ja ei saanud kirja pandud, ja neile, kes surevad tulevikus ja ei saa kirja pandud. Viisnurgad jäävad alles, kuid need on kaugusest raskemini vaadeldavad ja uute tahukate poolt ka osaliselt varjutatud.

Peaaegu igavene tuli / Kuidas toita mälestust

Taavi Piibemann

Hauakividele asetatakse täpselt sama kujuga päikesepaneelid. Hauakivide vahel, maapinnaga samal tasapinnal, on otse taevasse suunatud peenikese valgusvihuga valgustid. Päikeseenergia kogutakse akudesse. Öhtul-öösel ja hämarama ilmaga annab see ühtse, otse taevasse suunatud valgusansambli. Selliselt on mälestusmärk osa ajast n-ö välja- ja osa ajast sisselülitatud asendis, nagu ka mälestused meie teadvuses ja mälestusmärgid poliitilises diskursuses.

Ajavaip

Johannes Säre

Nõukogude võimule viitavate elementide neutraliseerimisel tuleks mälestusmärgil tekstiline osa likvideerida kas kogu mahus või säilitades aastarvud 1941 ja 1945. Samuti võiks kaaluda mälestusmärgi merepoolsele küljele väiksemõdulise vaateplatvormi paigaldamist.

Platvorm paneks vaataja silmitsi mälestusmärgil kujutatud sõdurite portreedega, võimaldades nihestada monumendi klassikalist võimusuhet vaatajaga ja pakkudes uut, vaataja lähedusest tulenevat abstraktset rakurssi portreedele. Platvorm võiks olla lahendatud nii, et mälestusmärgile sõidutee poolt lähenedes ei oleks see nähtav ning võimaldaks säilitada algse, ilma lisatud visuaalse mürata vaate.

Vennaskalmistu hauakivid moodustavad ka omaette võimsa ning põneva ansambli, mille geomeetiline üldmulje on väga mõjuv. Minu ettepanek nendel leiduva nõukogudeaegse sümboolika katmiseks oleks eksperimentaalne, kuid usutavasti teostatav. Hauakividel võiks panna kasvama sambla, mis katab need aegamisi pehme rohelise vaibaga.

See säilitaks tahukate üldise geomeetrilise vormi, pehmendades veidi nende teravaid nurki. Sammaldumine oleks tugeva sümboolse tähendusega, viidates millelegi, mille jõud ja tähendus on ammu mattunud uute kihtide alla.

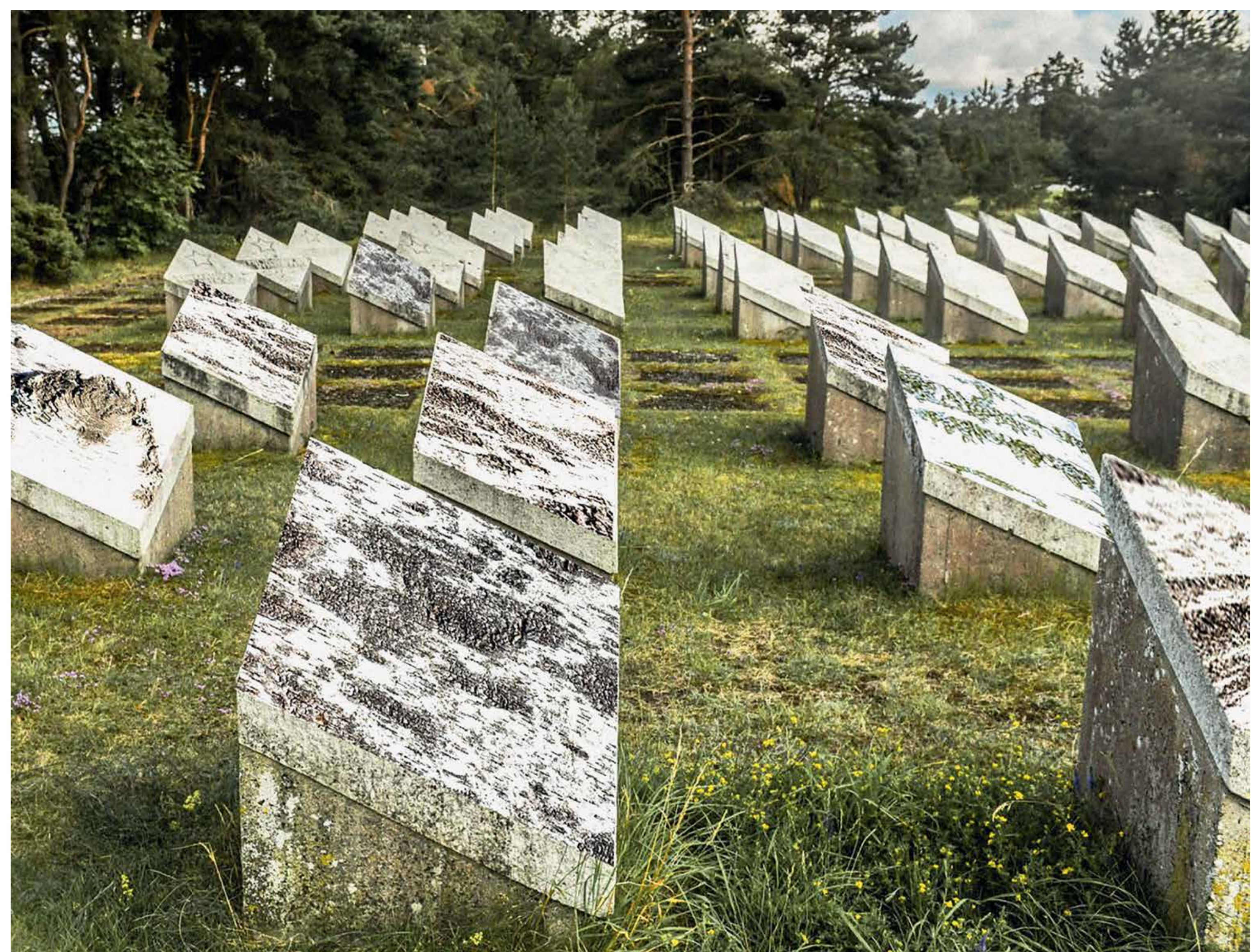

Tehumardi – alternatiivne infoväli

Kirke Kangro

Tehumardi mälestusmärgi kolmkümmend tahukat kaetakse olemasolevatele sarnaste paeplaatidega. Nõukogude sümbolika asemel hakkavad plaadid kandma uut visuaalset infot – plaatidelt saab näha Tehumardi sündmuste kroonikat graafilise romaanina. Pildiseeria toob vaatajani Tehumardi lahingu traagilise loo, järgneb nõukogudeaegne periood ning memoriaali asutamislugu, praeguse memoriaali autorite töö monumendiga (näiteks rääkis skulptor Riho Kuld, kuidas ta igal hommikul enne kiviraiumist 250 meetrit meres ujus), viimased tahukad käsitlevad tänast problemaatikat memoriaali ümber – mahavõtmise või kohandamise küsimuste debatti. Osa plaate jäävad ootama memoriaali tulevikulugu. Sel moel saavad tahvlid, mille info ja kehtivus on olnud väärad paigaldamise hetkest saadik – ning kus ka hauatahvlina on nende õigsus küsitav –, peegeldama olukorda ja selle problemaatikat otseselt.

Kasetohtu kirjad

Kirke Kangro

Tahukate ja monumendi tekstid asendatakse kasetohtu kuvanditega. Tekib infoväli, mille sõnu-mid on pärit puutüvedelt. Kasekoore „tekstid“ skanneeritakse ja prinditakse metalltahvlitele.

Tehumardi sümbioos

Kristina Norman

Saaremaa seostub loopealse taimestikuga ja eriti looduskaitsealuste käpaliste liigirohkusega. Bioloogid ütlevad, et käpalised toimivad keskkonna tervise indikaatoritena, sest nad on väga haprad ja tundlikud keskkonna muutuste suhtes. Orhideed moodustavad keerulisi sümbiootilisi suhteid teiste organismidega, neil on paljunemiseks vaja seeni ja tolmeldajaid. Nad on justkui mälestusmärgid miljoneid aastaid tagasi elanud tolmeldajatele, keda nad oma õite kujuga matkivad.

Tehumardi memoriaalile võiks lisanduda looduskaitse ja keskkonnateadlikkuse kihistus. Seeläbi võiks memoriaal toimida sümbiootilise keskkonnana, kus Tehumardi öölahingu mälestusmärk säilitab oma esteetilise üldmulje, kuid tahukatele lisatakse Saaremaa floora ja fauna tähelepanuväärsemate liikide nimed ja pildid. Sobivate liigikandidaatide valimisel tuleks kindlasti teha koostööd nii ökoloogide kui ka Saaremaa koolidega, nii et infotahvleid kujundaksid kohalikud koolilapsed. Lisaks võiks memoriaali lagedal alal paikneda ka habraste ja õhuliste üleelusuuruste inimkujude ansambel, mis kujutab hobinaturalistide väljasõidu stseeni.

